

درس هفتصد و شصتم

ادامه بحث تعلق علم باری به اعیان خارجی

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اقسام علم حصولی

در ادامه بحث تعلق علم باری به اعیان خارجی در اینجا باید عرض کنیم که دو نحوه علم برای تحقق معلوم در ذات عالم متصور است. با آن انسی که ما نسبت به اکتسابیات و علم حصولی که برای ما پیدا شده است معمولاً آن علم را به واسطه اطلاع عالم از یک امر خارج از ذات خود تلقی می‌کنیم و حالا نسبت به ذات باری یک قدری از آن علم حصولی که برای ما حاصل می‌شود پا را فراتر می‌گذاریم؛ یعنی نهایت هنری که از ما ساخته است این است که هم‌چنان که در علم حصولی، عالم اطلاع بر یک امر خارج از ذات خود پیدا می‌کند مثلاً کتاب را باز می‌کند یک صفحه از این کتاب می‌خواند، این کتاب یک چیزی خارج از اوست و ارتباطی به او ندارد یا اینکه چشم باز می‌کند و یک فردی را در بیرون مشاهده می‌کند و این ربطی به او ندارد، دارد می‌بیند یا اینکه یک کاری انجام می‌دهد و بعد از اینکه آن کار انجام شد اطلاع پیدا می‌کند. باز آن عمل خارجی ارتباطی با او ندارد گرچه زائیده اوست و لکن یک امری خارج از او و خارج از این محیط و خارج از این دایره وجودی اوست؛ اینها همه علم‌های حصولی است یا این‌طور است یا اینکه همان حقیقت ذهنیه و همان حقیقت نفسیه، به عبارت دیگر همان وجود ذهنی در اینجا صورت خارجی پیدا می‌کند. وقتی که یک خطاط شروع به نوشتن می‌کند و قلم را در دست می‌گیرد و در مرکب و دوات می‌زند و شروع می‌کند، کشیدن شین یا دندان‌های که دارد به سین می‌دهد یا این حرکتی که به یاء می‌دهد برطبق همان حرکت نفسی و وجود نفسی و ذهنی اوست که دارد انجام می‌دهد. این‌طور نیست که در وجود ذهنی و وجود نفسی او یاء به سمت چپ گردش پیدا کند و او در موقع نوشتن به سمت راست بگرداند؛ یعنی مخالف با آن وجود ذهنی و با آن معلوم ذهنی که همان وجود ذهنی است که کیفیت خط و کیفیت رسم الخط است بیاید و این مسئله را انجام بدهد. قطعاً این کار انجام نمی‌شود ولی در عین حال آن شیء خارجی وقتی که تحقق خارجی پیدا می‌کند شما نگاه می‌کنید و می‌بینید که حال خطاط با قبل از نوشتن فرق می‌کند. قبل از نوشتن، در خود استعداد برای خلق و به وجود آوردن آن مشق و آن خط را داشت. وقتی که او را در خارج و در کاغذ پیاده می‌کند، یک حالش می‌گوید که هان! این همانی

است که می‌خواستیم؛ یعنی این نبوده و حالا بود شده است. باز این علم حصولی است، یعنی نسبت به یک معلوم خارجی علم پیدا می‌کند که منطبق^۲ علیه این علم که همان معلوم بالذات هست و در نفس او انطباق دارد با همان معلوم بالذات قبل از نوشتن منطبق است؛ یعنی می‌گوید که می‌بینم این درست مثل و عین آنچه که در ذهن خودم نقش بسته بود و در ذهن خودم آن رسم قرار داده شده بود، است. یا اینکه می‌گوید که نه، فرق می‌کند؛ یعنی احساس می‌کند آنچه را که می‌نویسد با آنچه که در ذهن خود [تصور کرده] تفاوت می‌کند و می‌گوید که یکی دیگر بنویسم، دوباره آنچه که می‌خواهم نشد؛ یعنی یک چیز دیگر در ذهنش هست اما حالا دستش لغزشی پیدا کرده یا حواسش پرت شده و آنچه که می‌خواست نشده است.

یک استاد خطی داشتیم که قبلاً در زمان سابق پیش او می‌رفتیم. خدا رحمت کند اسمش مرحوم سید حسین میرخانی بود که بسیار خطاط درجه یکی بود و به اعتقاد من بعد از میرزا غلام‌رضا کلهر هیچ کس به خطاطی ایشان تابه حال نیامده است. او اول بود و ایشان هم دوم. خیلی خطاط [ماهر] و آدم خوبی بود. خدا او را بیامرزد. بسیار خلیق و دلسوز بود و خیلی شاگرد پرور بود. ما می‌رفتیم و خیلی از بزرگان خطی که فعلاً هستند آن موقع می‌آمدند و گاهی اوقات هم آنها به ما تعلیم می‌دادند. وقتی سر او شلوغ بود آنها به ما آموزش می‌دادند. یک روز پیش ایشان رفتیم، البته نه در کلاس هنرستان بلکه در همان دارالکتابه‌اش در خیابان سعدی که خصوصی بود رفتیم. به ما مشق داده بود و ما هم رفته بودیم و در دو روز پنج‌شنبه و جمعه پنج خط نوشته بودیم! شق القمر کرده بودیم!! دو تا ۲۴ ساعت؛ پنجاه ساعت، پنج تا یک سطر نوشته بودیم و گفتیم که حالا جایزه هم باید از او بگیریم! رفتیم.

گفت که مشق‌هایت کجاست؟

- بفرماید آقا!

- چه؟ این؟! این برای چند روز است؟

- این برای دو روز است آقا!

- برای دو روز است؟!

حالا نزدیک ظهر بود، روز شنبه بود. مقدار زیادی کاغذ درآورد. نگاه کردم دیدم در هر کاغذش یک سیاه‌مشق هست که باید تابلو و اینها بشود. گفت که همه اینها را من از صبح تا حالا در عرض دو ساعت نوشته‌ام! این قدر کاغذ که روی هم انبار شده مربوط به صبح تا ساعت یازده است که ما رفته بودیم. او ساعت هشت آمده بود و گفت که اینها مربوط به دو سه ساعت من است. آن وقت تو بعد از دو روز آمدی و پنج خط مشق به من دادی و می‌خواهی یک گوسفند هم جلویت قربانی کنم که یک وقت چشم نخوری! این برای دو یا سه ساعت من است! بعد خودش می‌گفت: من روز شنبه خطاط نیستم! چون دو روز از خط من گذشته،

روز پنج‌شنبه خطاط هستم. روز شنبه که می‌آیم تا ظهر کاری می‌کنم که از این به بعد خطاط می‌شوم؛ یعنی می‌بینم آنچه را که می‌خواهم بنویسم با آنچه که من هستم دوتااست و در نمی‌آید! مدام مشق می‌نویسم و سیاه‌مشق می‌کنم و [تمرین] می‌کنم تا آن آخر [درست شود] هان! حالا شد! حالا آن عینی که دارم بالا می‌آورم با آنچه که وجود ذهنی من هست منطبق است. مثل بعضی از بزرگان که در نجف می‌گفتند که ما روز شنبه مقلد هستیم چون دو روز از بحث و درس‌مان گذشته و هر چه داشتیم پریده و روز شنبه که می‌آیم دوباره باید استارت بزنیم و ببینیم کار به کجا می‌رسد! این مسئله مربوط به انطباق وجود ذهنی با همان معلوم بالذاتی است که از یک امر خارجی حاصل می‌شود. حالا ما در مورد باری تعالی خیلی بخواهیم هنر بکنیم شقّ دوم آن علم حصولی ما را که همان عبارت از وجود ذهنی سابق بر آن معلوم بالذات خارجی است را به خدا نسبت می‌دهیم. می‌بینیم تمام این اعیان خارجی که اینها به ید قاهرهٔ پروردگار تعیین خارجی پیدا کرده‌اند قبلاً یک صورت ذهنی در ذات پروردگار داشته‌اند. همین که ما فکر می‌کنیم این است دیگر! خیلی بخواهیم نسبت به پروردگار و ذات باری در کیفیت خلق امتیاز به خدا بدهیم می‌گوییم که نمی‌شود پروردگار نسبت به اعیان خارجی و مخلوقات جاهل باشد قبلاً باید عالم باشد؛ یعنی یک پرونده‌ای در ذات و نفسش و یک گوشهٔ دلش هست فرض کنید این پرونده را باز می‌کند و [می‌گوید] که إن شاء الله هروقت اراده‌مان تعلق گرفت ملائکه را این شکلی درست کنیم، صفحهٔ دوم را بزنیم شیاطین را این طوری درست کنیم، صفحهٔ سوم اجنه را فلان... هنوز هیچ خبری نیست! اینها را یکی یکی [ورق می‌زند]. صفحه‌ها و پرونده‌ها یکی یکی در نفس خدا وجود دارد. مثل همان خطاطی که در نفس و دل و وجودش آن کیفیت خط نقش بسته و بعد سعی می‌کند آن وجود خارجی خط را با آن وجود ذهنی منطبق در بیاورد.

خطاط وقتی کشیدهٔ سین را می‌کشد، کشیده را یک دفعه از این طرف نمی‌کشد بلکه با همانی که در نفس او هست منطبق است. شبیه کلام نفسی که متکلمین برای متکلم آن را اثبات می‌کنند منتها این وجود ذهنی و ثابت به یک وجود ذهنی حضوری که با ذات خود عالم اتحاد وجودی دارد و از او جدا نمی‌شود، این وجود خارجی را منطبق بر همان وجود ذهنی می‌کند. لذا می‌گوید: حواسم را پرت نکن و چشمش را می‌بندد و در خودش می‌رود و نمی‌گذارد صدایی او را مشغول کند و نمی‌گذارد حرفی یا چیزی او را [منحرف کند]، درست این قلم را می‌آورد و می‌آورد و در اینجا نگه می‌دارد [و می‌گوید]: هان! حالا شد! یعنی حالا با آنچه که در نفس هست منطبق شد.

بزرگان و حکماء و بسیاری از متکلمین هستند که علم عنائی حق را نسبت به تعینات خارجی و نسبت به اعیان خارجی تشبیه به صور مخطوطه در نفس خطاط یا تشبیه به صور منقوشه در نفس نقاش و مصور می‌کنند؛ یعنی می‌آیند و آن حقائق خارجی را به صور منقوشه در نفس خطاط یا نقاش [تشبیه می‌کنند] چون

هنوز خلقت وجود پیدا نکرد، هنوز عالمی خلق نشد، هنوز ماده‌ای نیست، مادیاتی نیست، زمانی نیست و خلایقی وجود ندارد، ذات باری است «**و لم یکن معه شیء**» است و چیزی با او نیست تا اینکه آن چیز نمایانگر خدا باشد فقط ذات حق است و ذات بسیط است. آن صرافت را که می‌خواهند اثبات کنند می‌گویند که وجود صرافت حق، نفی هرگونه تقید خارج از ذات را می‌کند، ما هم که غیر از ذات چیزی را نداریم. بنابراین برای اینکه صرافت حق و بساطت ذات و لاحدی و اطلاقی وجود حق را در جای خود باقی بگذارند چاره‌ای ندارند که بیابند و کیفیت تعیین اعیان خارجی را به اینکه «**کان الله و لم یکن معه شیء**»^۱ ترسیم کنند. خدا بود و چیزی نبود؛ یعنی نه ملائکه بودند، نه ارواح مجرد بودند، نه عقول منفصله بودند و نه جن و انس و شیاطین و اینها بودند و هیچ چیز نبود، هیچی هیچی نبود! «**کان الله**» و درعین حال هم وجودش بسیط و بالصرافه بود و آن صرافت ذات حق اختصاص به او داشت و غیر را در ذات و در حریم خود راه نمی‌داد. پس «**کان الله**» و هیچ چیز غیر از او تحقق خارجی نداشت.

حالا مسئله‌ای که در اینجا پیش می‌آید این است: پس اینکه ما الآن داریم می‌بینیم؛ «این همه عکس می‌و نقش مخالف»،^۲ اینها از کجا درآمد؟ اینها بعد به واسطه اراده ازلیه پروردگار که «**إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ**»^۳ هست این مسئله تحقق خارجی پیدا کرد. حالا ما خواهیم باز نسبت به ذات پروردگار یک مرتبه‌علیایی قائل بشویم می‌گوییم که این اراده‌ای بوده که تکراری هم نداشته است. چطور اینکه بزرگان می‌فرمایند: همان مسئله **لا تکرار فی التجلی** است یعنی همه این اشیاء در تجلی واحد خلق شده است منتها هرکدام در ظرف خودش. یعنی تجلی پروردگار به خلق یک شیء، این طور نبوده که یک حالت ارادی از او سر بزند و آن حالت ارادی از او منقطع بشود و برای اراده ثانویه دوباره احتیاج به حالت اراده ثانیه داشته باشیم. الآن که من می‌خواهم این کاغذ را بردارم و در دستم بگیرم، مجبورم این لیوان را زمین بگذارم و نسبت به برداشتن این کاغذ تا اینجا اراده ثانی بکنم. این هم که آمد، اراده ثانیه شد. برای برداشتن این نیاز به اراده ثالثه دارم و بعد دوباره یک اراده دیگر.... اما نسبت به ذات پروردگار معتقدند بر اینکه یک اراده می‌آید و آن اراده تا آن مدای او، یعنی تا آنجایی که آن ذات باری نسبت به تحقق مراد علم دارد، کشش پیدا می‌کند و

۱. جامع الأسرار، ص ۵۶؛ تفسیر المحيط الأعظم، ج ۱، ص ۳۵۲؛ اسرار ملکوت، ج ۲، ص ۱۳۵.

۲. دیوان حافظ (قزوینی)، غزل ۱۱۱:

این همه عکس می‌و نقش نگارین که نمود *** یک فروغ رخ ساقیست که در جام افتاد

۳. سوره یس (۳۶) آیه ۸۲. امام شناسی، ج ۱، ص ۱۳۲:

«این است و غیر از این نیست که امر خدا آن است که زمانی که اراده کند چیزی را، به او می‌گوید هست شو، پس هست می‌شود.»

۴. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به توحید علمی و عینی، ص ۱۴۵ و ۱۵۳؛ امام شناسی، ج ۱، ص ۱۰۸؛ مهر تابان، ص ۲۳۲.

جلو می‌رود. مثل ما نیست که یک اراده بکنیم و بعد قطع بشود. ما همیشه یک اراده می‌کنیم، یعنی یک لحظه، لحظه بعد دیگر اراده نیست. لحظه بعد انبعاث عضلات نسبت به آن مراد است ولی آن نحوه اراده فقط یک لحظه است و در همان لحظه ما دیگر نمی‌توانیم اراده انجام بدهیم چون باید توجه به یک امر دیگر بکنیم. این قضیه معروفی است، نمی‌دانم شنیده‌اید یا نه، در مباحث اصولی هست که متکلم در مقام القاء خطاب نمی‌تواند اکثر از مفهوم و معنای واحد را از لفظ اراده کند. خب این کلامی است که در بین اعلام [مورد بحث است]. این کلامی است که مرحوم آخوند و میرزای قمی - صاحب قوانین - هم روی این مسئله تأکید دارند.^۱ بله! تقریباً همه روی این مسئله تأکید دارند مگر بعضی‌ها، آن‌هم نه به خاطر رسیدن به بعضی از افق‌های اطلاع و آگاهی بلکه فقط از باب صرف احتمال این مسئله را مطرح می‌کنند.

توانایی تحقق مفاهیم و معانی متعدد از لفظ واحد در نفوس قویّه

مرحوم آقای بهجت - خدا رحمت کند - ایشان پیش آقای خوئی درس می‌خواندند و یکی از اساتید مرحوم آقای بهجت مرحوم آقای خوئی بودند. ایشان هم همین بحث را در اینجا به همین کیفیت مطرح می‌کردند و **سَرْدَأَ لِلْقَوْمِ** قائل به امتناع مفاهیم متعدده با اراده واحد در خطاب واحد بودند. نقل می‌کنند که یک روز ایشان پیش مرحوم قاضی - رضوان الله تعالی علیه - می‌آید و این مطلب را مطرح می‌کنند که آقای خوئی در بحث و درس این طور مسئله را مطرح کردند. مرحوم قاضی می‌فرمایند که نه، این مسئله صحیح نیست و این مسئله به این کیفیت نیست. این عدم تحقق مفهوم مختلف و متعدد و معانی متعدد از لفظ واحد مربوط به نفوس ضعیفه و نفوس امثال ماست اما آنها که دارای نفوس قویّه و غالبه و حاکمه هستند و می‌توانند نسبت به ابعاد مختلف نفس خود حکومت کنند و غلبه داشته باشند، آنها می‌توانند از یک لفظ، معانی متعدده‌ای را به اراده واحد و به خطاب واحد قصد بکنند. ما چون نفسمان ضعیف است قدرت نداریم و نمی‌توانیم و برای اراده دیگر از یک معنا نیاز به انصراف ذهن از این معنا به آن معنای ثانوی داریم، اما آنها [این طور نیستند]. بعد ایشان فرمودند که برو به آقای خوئی بگو: چطور اگر شما دارید در خیابان راه می‌روید و یک بچه هم در بغلتان هست و یک کاسه ماست هم در دستتان هست، یکی می‌آید و جلوی شما می‌ایستد و سلام و علیک می‌کند خب شما در حال واحد چند اراده در اینجا دارید؟! یعنی انسان حتی در بعضی از مسائل عادی هم می‌تواند چند اراده داشته باشد. با یک دست دارید کاسه ماست را نگه می‌دارید و با یک دست بچه را نگه می‌دارید، این دو اراده می‌شود. اراده‌ای که با آن الآن بچه را نگه داشته‌اید با آن اراده‌ای که کاسه ماست را نگه داشته‌اید یکی

۱. قوانین الأصول، ج ۱، ص ۶۳؛ کفایة الأصول، ص ۳۶.

است؟! دو تاست! درعین حال دارید با او صحبت می‌کنید و با این شخص هم صحبت می‌کنید و درعین حال هم مواظب هستید که این آجر به شما نخورد، مثلاً آن بالا عمله‌ها دارند کار می‌کنند. پس اگر حسابش را بکنید یک وقت ممکن است یک شخص در حال واحد هفت، هشت، ده تا مسئله مختلف را انجام می‌دهد چون وقتی که اراده از یکی به دیگری منتقل بشود در موقع فقدان اراده یا کاسه ماست از دستش می‌افتد یا بچه با کله زمین می‌آید! اراده این طور انتقال پیدا می‌کند، مدام دارد از چپ به راست انتقال پیدا می‌کند. پس در حال واحد [چند اراده] هست.

مرحوم آقای بهجت را خدا بیامرزد، ایشان خودشان برای ما این قضیه را می‌گفتند: - یک وقتی به مشهد پیش مرحوم والد آمده بودند و من آنجا بودم ایشان این قضیه را تعریف می‌کردند - وقتی رفتم و به آقای خوئی گفتم، گفتند که این حرف از خودت نیست! بگو از پیش چه کسی این حرف را فهمیده‌ای؟! خب آدم عالم می‌فهمد دیگر! گفتم که این حرف برای مرحوم قاضی است. گفت: عجب عجب! همین! از تو بر نمی‌آید! این حرفی نیست که تو بخواهی بگویی! همین مسئله موجب شد که ایشان (آقای خوئی) پیش مرحوم قاضی تشریف پیدا کردند، البته مدت زمانی بودند و از ایشان دستوراتی گرفتند و لکن مسائلی پیش آمد که دیگر ادامه پیدا نکرد. من اتفاقاً این قضیه را در مقدمه یک کتابی در مورد مرحوم قاضی چند روز پیش نوشتم. حالا إن شاء الله چاپ بشود.^۱ خب این مربوط به چه می‌شود؟! مربوط به اینها می‌شود و ما می‌دانیم و نظیرش هم اتفاق افتاده است. حالا صرف نظر از آن مسائلی برای خیلی از افراد مشهود هست، در روایات و حکایات داریم در تاریخ ائمه که خیلی از اصحاب ائمه یا خود ائمه علیهم السلام در حال واحد به چند امر مختلف و متخالف مشغول بودند؛ مثلاً راجع به جابر بن یزید جُعی از شاگردان امام باقر علیه السلام داریم که - او با جابر بن عبدالله فرق می‌کرد، خیلی قوی‌تر از جابر بن عبدالله بود، موقعیتش خیلی قوی‌تر بود - در یک شب در هشت مجلس حضور داشت.^۲ یعنی در آن واحد در هشت مجلس حضور داشت و در همان موقع برای همه هم صحبت می‌کرد! خب این چطور می‌شود؟! حالا در هشت جا حضور داشتن، یک قسمی به واسطه خلق ابدان و امثال ذلک توجیه می‌شود اما خب در هر آن دارد برای یک عده یک مطالب دیگری می‌گوید! مثلاً راجع به این قضیه صحبت می‌کند، در یک مجلس دیگر راجع به قضایای دیگر صحبت می‌کند! این مسائل مسائلی است که هست و نمی‌شود انکار کرد. متنها همت می‌خواهد که انسان به این مطالب برسد! نباید انکار بکند.

این مسئله که اراده واحد نسبت به این قضیه هست را متکلمین و همین طور بسیاری از فلاسفه و بزرگان این طور توجیه کرده‌اند که تحقق اراده واحد از باری مستلزم خود تعین وجود خارجی و متعین او نیست بلکه

۱. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به مهر تابناک، ص ۲۷.

۲. همان.

هر موقع که اراده تعلق بگیرد، همان موقع هم طبعاً آن شیء در خارج تعین خودش را پیدا می‌کند.

معنای علم حضوری

اما نکته‌ای که در اینجا هست این است که ذات باری نسبت به همان تعین خارجی طبعاً جاهل است و نمی‌داند که آن شیء خارجی که دارد الآن تعین پیدا می‌کند [چگونه است؟!]. چون بالأخره نیست! وقتی که نیست، خب نیست! حال باری مثل آن خطاطی است که دارد آن خط را می‌نویسد. حال باری نسبت به آن اعیان خارجی که بعد تحقق خارجی پیدا می‌کند، درست مثل حال آن خطاطی است که قبل از خط می‌داند چه می‌خواهد بنویسد، دقیق هم می‌گوید و حتی به آن شخصی که کنارش نشسته است می‌گوید که مرا خواهی دید که سین را که دارم می‌آورم، همین جا سر این یک میل، سین را نگه می‌دارم و همین‌طور هم خواهد شد. اما بعد از اینکه این را نوشت با قبل از اینکه نوشته شود یکی است؟! یعنی حال او نسبت به این نوشته در قبل و بعد یکی است؟! هیهات! تفاوت می‌کند! این تفاوت ناشی از جهل و علم نسبت به آن تعین خارجی است. آیا ما در ذات باری هم می‌توانیم یک هم‌چنین مسئله‌ای را [احتمال] بدهیم؟! این امکان ندارد! پس لازمه‌اش تطرق جهل نسبت به عین خارجی در ذات باری است.

بنابراین علمی که آن را برای ذات باری نسبت به اعیان خارجی اثبات کرده‌اند، علم حضوری می‌شود. در علم حضوری است که همه‌اشیاء ثابت هستند ولی در علم حصولی نه، تقدم و تأخر وجود دارد. الآن در علم حصولی اگر بخواهد یک امر در ذهن حاصل بشود، لازمه‌اش اراده‌ی مجدد نسبت به آن معلوم خارجی است که به واسطه‌ی آن معلوم خارجی آن معلوم بالذات در ذات انسان حاصل می‌شود و آن رتبتاً از معلوم بالذات دیگر متأخر است و **هَلَمْ جَرَأً**، به واسطه‌ی معلوم‌های خارجی که هرکدام جدا و تأخر و هرکدام در یک نسق نمی‌توانند برای آن ذات حاصل بشوند؛ چون لازمه‌ی سلسله‌ی علل اقتضای ترتب را در اینجا می‌کند.

اما اگر ما علم عنائی را همان علم حضوری دانستیم که خود نفس وجود شیء با تمام هویت و با تمام خصوصیات خودش در آن نفس و **عند العالم و عند المُدرک و عند العارف** تحقق دارد دیگر در اینجا به چه امری جهل برای ذات باری حاصل بشود و چه تحوّل برای ذات باری حاصل بشود که قبلاً آن تحوّل نبوده است؟! وقتی که همه‌ی اعیان خارجی بر یک نسق واحد و بر یک وتیره و میزان واحد در نفس عالم به علم حضوری وجود دارند؛ یعنی **بِجُودِهَا الْعَيْنِي وَ بِوُجُودِهَا الشَّخْصِي**؛ به آن وجود شخصی و به همان وجود عینی در نفس باری حضور دارند در این صورت دیگر تحوّل و تغیر و تبدل معنا ندارد چون تفاوتی دیگر بین ابتدا و انتها نمی‌کند! فرقی نمی‌کند! دیگر نه انتهایی هست و نه ابتدایی هست و نه حدّ وسطی هست. این را چه می‌گویند؟! علم حضوری می‌گویند.

پس علم عنائی باری نسبت به همه اشیا برای مسئله بداء - که می خواهیم مطرح بکنیم یا مطرح کردیم - و برای مسئله قضاء کلی، برای مسئله قدر، قدر جزئی و برای تمام اینها بسیار مهم است و حکم کلید را برای فهم این مسائل دارد که چطور بداء با این نحو توجیه می شود؟ آیا بداء مخالف علم پروردگار است یا موافق است و در طریق علم باری قرار می گیرد؟! چگونه در اینجا مسئله قضاء و اختلاف آن با مسئله قدر [توجیه] می شود؟! «**أَفَرَّ مِنَ الْقَضَاءِ اللَّهُ إِلَى قَدْرِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ**»^۱ دیگر در اینجا چه معنایی می تواند داشته باشد؟! همه اینها در اینجا با همین مسئله علم حضوری در ذات باری بدون تحوّل و بدون تغیر و بدون تبدل برای انسان روشن می شود.

إن شاء الله دیگر تتمه اش برای جلسه بعد باشد.^۲

۱. التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۶۹:

«إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَدَلَ مِنْ عِنْدِ حَائِطِ مَائِلٍ إِلَى حَائِطِ آخَرَ؛ فَقِيلَ لَهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، أَلَمْ تَفَرُّ مِنَ قَضَاءِ اللَّهِ؟ فَقَالَ: «**أَفَرَّ مِنَ قَضَاءِ اللَّهِ إِلَى قَدْرِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ**!»»

ترجمه: «امیرالمؤمنین علیه السلام از کنار دیواری مایل، به کنار دیواری دیگر رفتند. به آن حضرت عرض شد: یا امیرالمؤمنین، آیا از قضای خداوند فرار می کنی؟ حضرت فرمود: از قضای خدا به قدر خداوند عزوجل فرار می کنم!» (محقق). جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به آموزه های معرفت، ج ۱، ص ۲۲۶.

۲. تلمیذ: مبنای حضرت عالی را در رؤیت هلال می شود بیان بفرمایید.

استاد: رؤیت هلال؟! تا حالا گفته ام.

تلمیذ: امسال آن طوری که در سایت های استهلال هست آنها شهرها و افق هایی را که هلال رؤیت می شود را می بینند متنها خب در یک ساعت خاصی قبل از غروب که نقل شده دو ساعت قبل از غروب بوده و ظاهراً با چشم مسلح هم بوده برای رؤیت هلال می رفتند و من شنیده ام، و لذا بعضی از آقایان هم روز یکشنبه را اعلام نکردند و روز دوشنبه را اعلام کردند.

استاد: بله، راجع به رؤیت هلال خب از یک طرف روایاتی داریم که صوم و افطار را مترتب بر رؤیت کرده اند؛ «**صَوْمُوا لِرُؤْيَيْتِهِ وَ أَفْطِرُوا لِرُؤْيَيْتِهِ**». ۱. یا اینکه در روایت داریم: «**مُضَى الثَّلَاثِينَ يَوْمًا**»^۲ آن روایت می تواند در عرض این قرار بگیرد. به طور کلی در هر جا که در موضوعات شرعیه احساس کنید طریق برای وصول به آن موضوع متعدد است - این یک قاعده کلی است که همه باید دستشان باشد - مثلاً برای حدّ ترخص در روایت دارد که خروج از وطن، از مرز تا حدّ رؤیت خانه ها و جدران^۳ و از آن طرف هم داریم صوت اذان.^۴

اگر رؤیت خانه ملاک باشد این انسان ممکن است که تا یک مسافت بعیده هم برود و بعد ببیند که هنوز خانه هست چون آنچه را که چشم می بیند خیلی مسافتش بیشتر است تا آنچه که گوش می شنود. وقتی شما سیصد، چهارصد، پانصد متر رد شدید صوت اذان را دیگر نمی شنوید. یک صدایی می شنوید، حالا ممکن است [تصور کنید که] یک فرد شخصی را صدا می کند اما اینکه صدای اذان به وضوح پیدا باشد، آن هم نه با بلندگو و این چیزها، این دیگر مشکل است. در آن زمان پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه علیهم السلام و اینها که بلندگو نبود، صدای اذان به همین کیفیت بوده است. فرض کنید که چهارصد، پانصد متری که فاصله بگیرد دیگر صدای اذان آن طور که باید و شاید دیگر به گوشش نمی رسد.

شارع متعدّد بر عرف، در بسیاری از احکام (ت)

حالا این شنیدن صدای اذان را در قبال رؤیت خانه‌ها در نظر بگیرید. فرض کنید رؤیت خانه‌ها یا دور یا رؤیت بیوت و جدران و اینها [با صدای اذان] می‌بینید که این تفاوت، تفاوت زیادی است. اینجا به دست می‌آید که ملاک برای تحقق موضوع نفس هر کدام از یک دو عنوان نیست چون این دو عنوان با همدیگر منافات دارند. اگر فقط رؤیت دور - جمع «دار» یعنی خانه‌ها - بود باید چند کیلومتر فاصله بگیرد؛ شما باید دو سه فرسخ از یک شهر دور بشوید تا اینکه خانه‌ها را به آن شکل واضح نبینید. اگر از شنیدن صدای اذان باشد، پانصد، ششصد متر هم کفایت می‌کند که خارج بشوید. این مشخص می‌شود که منظور شارع در اینجا بیرون آمدن از شهر به مقداری است که دیگر بگویند که او قصد سفر دارد، آن عنوان مشیر می‌شود که در این گونه مسائل عنوان مشیر هم زیاد داریم. این یکی از مواردش بود. خیلی از موارد هست که شارع در آنجا مسئله را متعدّد بر عرف کرده است. تلمیذ: مثل بلوغ دختر.

استاد: بله، مثل بلوغ دختران که ما بحثش را کردیم. اتفاقاً همین دیروز یا پریروز بود که داشتم تعلیقه بر رساله اجتهاد و تقلید می‌نوشتم، یک دفعه به یک جا رسید که مرحوم کمپانی در ایرادی که بر مرحوم آخوند در یک جا می‌گیرند می‌گویند که اصلاً در نظر عرف جعل حکم مماثل معنا ندارد. مثلاً حجیت در نظر عرف با حجیت در نظر شرع دو تا است. از نقطه نظر شرع حجیت در قطع، حجیتش ذاتی است. اما در موارد ظنون معتبره یا در باب انسداد، این حجیت به عنوان جعل حکم مماثل است چون دست انسان که به واقع نمی‌رسد و یقین و علم که ندارد، شرع در اینجا می‌آید و حکم مماثل در ازاء حکم واقع جعل می‌کند و به آن حجیت می‌دهد.

مرحوم کمپانی می‌فرماید که عرف که اینها را نمی‌فهمد. منظور عرف از حجیت همان صحت مؤاخذه و صحت عقاب است. این را عرف می‌فهمد. جعل حکم مماثل و وضع و جعل و اینها چیزهایی است که ما آخوندها آمدیم این چیزها را در آوریم! به این عرف بیچاره می‌گویی که بکن، می‌کند. نکن، نمی‌کند دیگر! حالا بگوییم که جعل مماثل و در مقام حکم ظاهر و ظن و ظنون معتبر و این حرف‌ها، [او نمی‌فهمد].

ایرادی که بنده وارد کردم این بود که شرع در جعل حکم مماثل اتفاقاً از عرف اخذ کرده است متنها در بعضی از موارد خود شخص نسبت به کاری که نفس او در یک واقعه دارد انجام می‌دهد آگاه نیست. مرحوم کمپانی بسیار مرد بزرگی بود! ما همه ریزه‌خوار و طفیل‌خوان این بزرگان هستیم متنها خب بالأخره علی‌کلّ حال مباحث علمی جای خودش را دارد. بنده گفتم: این حالی که یک بنده در مقام اطاعت از مولا نسبت به تخاطب شخصی و بلاواسطه از مولا در او پیدا می‌شود با حالی که به واسطه است یکی است؟! یعنی وقتی یک بنده در کنار مولا نشسته و مولا خودش بدون واسطه یک امری را القاء می‌کند یا القاء یک نهی می‌کند، او دیگر نسبت به حکم مولا ظن پیدا می‌کند یا اینکه قطع است؟! خب قطع است دیگر! لذا نه شک می‌کند، نه شبهه می‌کند و نه احتمال مخالف [می‌دهد]. تطرق هیچ احتمالی در اینجا معنا ندارد. این همان وصول به واقع و وصول به علم و معرفت است. اما اگر همین امر مولا را یک نفر آمد و به او رساند. یک واسطه در اینجاست، او دیگر یقین ندارد! از باب سعه و اتخاذ و استمرار بر سیره عقلانیه و از باب وثاقتی که شخص به رفیق یا فرد دارد طبق دستور این عمل می‌کند ولی احتمال می‌دهد که او اشتباه کرده باشد یا گوشش نشنود. بنده بارها این قضیه را گفته‌ام؛ بنده پیش بزرگان بودم و داشتند صحبت می‌کردند و افرادی نشسته بودند و داشتند کلمات آنها را می‌نوشتند! من می‌دیدم او دارد اشتباه می‌نویسد! یعنی گوش او یک چیزی می‌شنید! گفتم: این اشتباه است و آقا این مطلب را گفته‌اند! با اینکه خودش آدم محترم و اهل اطلاع و فلان است اما چون [فکر مشغول است،

اشتباه می‌کند]. این از همان جاهایی است که دو اراده در اینجا می‌آید و این کله هنگ می‌کند؛ یکی اراده شنیدن و یکی اراده نوشتن. این است که می‌گویند: آدم نباید سر درس بنویسد. مرحوم پدر ما همیشه به ما می‌گفتند که هیچ‌وقت سر درس ننویس! فقط صاف در چشم استاد نگاه کن و حتی می‌گفتند که چشمت را هم برنگردان!

از توصیه‌هایی که مرحوم پدر ما - خدا رحمتشان کند - آن زمانی که برای طلبگی آمده بودیم، الآن هم طلبه هستیم منتها آن وقت سنمان کمتر بود، به من می‌گفتند [این بود که] صاف در چشمش نگاه کن و از چشمش حرف را بدزد! ببین چه از چشمش می‌فهمی! حالا چه برسد به اینکه چیزی بنویسی! می‌گفتند که هیچ‌وقت سر درس چیزی ننویس چون همین که سر درس می‌خواهی بنویسی، می‌بینی یک چیز رد شد. چون هم می‌خواهد بشنود و هم بنویسد و این دو اراده می‌شود. آن وقت ما هم که هنوز به آن مقامی که مرحوم قاضی - رضوان الله تعالی علیه - گفته‌اند نرسیده‌ایم. ما فعلاً در همان پایین‌ها هستیم! لذا گاهی اوقات اشتباه می‌شود و آنچه که می‌شنویم یک چیز است و آنچه که می‌نویسیم چیز دیگری از آب درمی‌آید.

الآن این شخصی که واسطه است و آمده از مولا برای او نقل کرده است، این عبد احتمال می‌دهد اشتباه کرده است یا احتمال می‌دهد درست شنیده ولی فراموش کرده است ولی از آمدن از آنجا تا اینجا نیم ساعت طول کشیده و در این نیم ساعت یک کلمه یادش رفته است. یک تأکیدی که باید در این کلام باشد از ذهنش ذهول پیدا کرده است. مطلبی را که او می‌گوید با مطلبی که مولا می‌گوید، دو تاست اما نسبت به او حجیت دارد. آیا او در ذهن خودش جعل حکم مماثل کرد یا نکرد؟! جعل حکم مماثل کرده است دیگر! پس او هم دارد جعل حکم مماثل می‌کند فرقی نمی‌کند منتها خوب اسمش آن نیست ولی حقیقتش که همان است. یعنی نمی‌آید همان حکم مولا را به همین بدهد. می‌گوید که چاره ندارم چون به او تقه دارم مجبورم به آن عمل کنم. همین که می‌گوید: مجبورم یعنی دارد جعل حکم مماثل می‌کند! آیا غیر از این است؟! هان؟! پس اشکال وارد است! حالا نسبت به اینجا «صوموا لرؤیته و أفطروا لرؤیته». شارع در اینجا حکم صوم را مترتب بر رؤیت کرده اما از آن طرف گفته است: «**أومضی ثلاثین**» اینکه می‌گوید: «**مضی ثلاثین**» در اینجا کار را خراب می‌کند! نه اینکه خراب می‌کند یعنی مطلب را عوض می‌کند. مسئله رؤیت را از آن موضوعیت خارج می‌کند. بر خلاف رأی و نظر مرحوم آقا - رضوان الله تعالی علیه - که در آنجا قائل به موضوعیت در رؤیت بودند و همین مطالب آن روز [مورد بحث بود]. آن رؤیتی که در اینجا به عنوان موضوع هست، ما می‌بینیم کنارش هم یک «**مضی ثلاثین**» هم آورد گذاشت یعنی شما به دخول هلال جدید و به دخول شهر جدید یقین پیدا بکنید، حالا آن یقین با رؤیت باشد یا به مضی ثلاثین یا هر چیز دیگر باشد. در زمان شارع تلسکوپ و این چیزها نبود، خوب شارع آمده همین را آورده است! یعنی همین که «**مضی ثلاثین**» آورده دست ما را برای اینکه بتوانیم نسبت به مراد شارع اعمال رویه کنیم و تأمل کنیم که منظور شارع در اینجا چیست باز می‌گذارد. این یک نکته است.

موضوع در زمان شارع؛ ملاک ترتب حکم در همه زمان‌ها (ت)

نکته دیگر که در اینجا هست این است که موضوعاتی را که ما الآن با آن موضوعات احکام را می‌خواهیم مترتب بکنیم، اگر این موضوعات همان باشد که در زمان شارع هست ما باید به همان میزانی در اینجا نسبت به آن اعمال رویه کنیم که در زمان شارع بوده است. شارع چه روزی را روز قلمداد می‌کرد؟! چه چیزی را شب قلمداد می‌کرد؟! حکمش برای دخول ماه چه بود؟! حکمش برای خروج ماه چه بود؟! حکمش برای سفر چه بود؟! شارع در زمان خودش میزان برای سفر را چهار فرسخ قرار می‌داد. خیلی خوب! حالا آقایان می‌گویند که نه آقا! الآن با طیاره در یک ساعت می‌روند، ۱۵۰ فرسخ هم باشد سفر حساب نمی‌شود! آن موقع با خر بوده است! خوب با خر باشد! سفر که سفر است! حالا مسافت در آن سفر آن موقع با کجاوه و خر و یابو

از طهران تا مشهد یک ماه طول می کشید، حالا از اینجا تا آنجا با طیّ السماء یک ساعت طول می کشد! حالا یک ساعت طول می کشد از سفر بودن که نیفتاد! آن ابتعادی که برای افراد در زمان شارع بود، همان ابتعاد هم الآن هست منتها فاصله زمانی کم است. در این گونه موارد خلاف است ما نمی توانیم بگوییم: نه! سفرهایی که الآن هست باید حتماً سفر کره ماه باشد تا سفر حساب بشود! خب هر جای دنیا شما می روید، تا آن طرف دنیا، امریکا هم بخواید بروید بالأخره چهارده پانزده ساعت بیست ساعت بیشتر که طول نمی کشد!

آقا امریکا آن طرف کره زمین است! [بگوییم:] باشد! بالأخره با طیاره این تبدیل به هفده یا هجده ساعت می شود. این خیلی به جایی بر نمی خورد! خب اینها همه غلط است! آن موضوعی که در زمان شارع، شارع روی آن حکم می کرد همان موضوع را الآن ما باید ملاک برای ترتب حکم قرار بدهیم. شارع در زمان خودش چه چیزی را موضوع برای دخول شهر قرار می داد؟! رؤیت قرار می داد! منتها این رؤیت باید به نحو عادی باشد، نه آن رؤیتی که در زمان شارع به هیچ وجه میسور نبود.

بررسی چگونگی رؤیت هلال (ت)

در زمان شارع به واسطه غلبه اشعه شمس آن هلال وقتی که تحت الشعاع قرار می گرفت قابل رؤیت نبود، شارع نسبت به این حالت حکم به دخول شهر نمی کرد. یعنی وقتی که هلال در تحت الشعاع قرار می گیرد، شارع می گوید که صبر کن، هروقت که از تحت الشعاع خارج شد و بالا آمد و یک فاصله ای پیدا کرد که به واسطه آن فاصله می توانی ببینی، الآن شمول رؤیت در اینجا صدق می کند. اما اگر نتوانی ببینی، فرض کنی ساعت چهار بعد از ظهر یا سه بعد از ظهر ماه را دیدید، این در زمان شارع قابل رؤیت نبود. چشم دهدهم که هیچ، یازدهدهم هم اگر بود باز در زمان شارع این قابل رؤیت نبود مگر اینکه به واسطه غیوم و به واسطه اغبره یا به واسطه موانع عادی در آنجا مانع برای رؤیت باشد، نه اصل خود تکون هلال در یک هم چنین موقعیت. خود تکون و تعیین هلال در یک هم چنین موقعیتی در زمان شارع هیچ وقت قابل رؤیت نیست؛ اگر در تحت اشعه فاهره شمس قرار بگیرد یعنی در واقع تحت الشعاع باشد.

موضوعیت نداشتن رؤیت هلال برای دخول شهر (ت)

پس ما باید ملاک را بر این قرار بدهیم؛ اول اینکه برای خروج شهر و دخول شهر جدید رؤیت موضوعیت ندارد، دوم اینکه رؤیت باید به نحوی باشد که اگر چه با اجازه حدیثه و جدیده باشد ولی بتواند بدون اجازه هم در شرایط عادی دید. اگر غبار هست و الآن نمی شود دید، این اجازه کمک کند فقط غبار را بردارد نه اینکه ماه را بیرون بکشد. اگر دخانی در اینجا هست، اجازه فقط دخان را بردارد به طوری که اگر دخان کنار رفت انسان بتواند با همین چشم عادی ببیند. اما اگر هلال ماه به نحوی بود که فقط با اجازه قابل رؤیت بود چه اینکه خیلی ها فتوا داده اند، این غلط و باطل است چون این موضوع در زمان شرع امکان نداشت تحقق پیدا بکند و شارع حکم را روی همین مبانی عرفیه خودش برده نه روی یک چیزهای تخیلی و یک چیزهای توهمی و چیزهایی که بعد می آید. آنچه که در زمان شرع می توانست برای حکم موضوعیت قرار بگیرد، ما فقط همان را - نه بیشتر - می توانیم با توسل به اجازه جدیده در اینجا حاصل کنیم. البته من در همان موقع شنیدم که در خیلی از جاها در ایران در غروب دیده اند و ما بنا را بر همان گذاشتیم، اما اگر در روز عید که اعلان عید کردند - یعنی در روز قبل از عید - دو ساعت قبل از غروب هلال دیده شده است. خب دو ساعت به غروب دیده بشود موقع غروب پایین می رود. این دیگر قابل رؤیت نیست و اصلاً رفته و به آن نیمکره رسیده است! این اصلاً [امکان دیدنش نبود]. اگر شارع آن موقع بود هلال را می دید یا نمی دید؟! امکان دیدنش نبود.

اگر این طور باشد، نه! فردایش روز عید نبوده است. ولی من شنیدم که خیلی جاها دیده‌اند یعنی در هنگام غروب هم دیده‌اند. حالا دیگر نمی‌دانم! علی‌کلّ حال دیگر هر کسی اینجا باید تکلیف خودش را بداند؛ اگر نبوده که خب باید قضا کند و اگر هم بر اخبار و این مسائل اعتماد کرده، خب اعتماد کرده آن هم اشکال ندارد و شرع هم ایراد نمی‌گیرد.

تلمیذ: الان کسی که بخواهد برای اطلاعات عمومی تحقیق کند، جهت عرف و عوام و اینها و جای شک هم برایش هست آیا به آن موضوع گذشته برگردد یا باید فراموش کند؟

استاد: نه دیگر! یعنی وقتی که با اعتماد آمده و انجام داده است دیگر شارع نگفته که حالا دوباره برگرد و نگاه کن کاری که انجام دادی [صحیح هست یا نه] چون دیگر قاعده و مسئله مضمی و انصراف و حمل بر صحت و اینها را داریم، مسئله حمل بر صحت و اینها چنانچه بعضی‌ها گفته‌اند اختصاص بر صلاة ندارد و در خیلی از این موارد هست، گرچه اسمی از او نیست ولی موارد و قرائنی در آنجا هست که دلالت بر غیر صلاة هم می‌کند. لذا وقتی که انصراف پیدا شد دیگر دلیلی ندارد انسان برگردد و تفحص و تحقیق کند که آیا درست دیده‌اند یا درست اخبار داده‌اند، همان اعتمادی که آن موقع کرد، همان را استصحاب می‌کند دیگر! حجیت استصحاب در اینجا هست.

(۱) تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۱۶۱.

(۲) من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۶۹.

(۳) وسائل الشیعه، ج ۸، ص ۴۷۰.

«عن مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ الرَّجُلُ يُرِيدُ السَّفَرَ مَتَى يُقَصِّرُ قَالَ: «إِذَا تَوَارَى مِنَ الْبُيُوتِ.»»

(۴) وسائل الشیعه، ج ۸، ص ۴۷۲.

«عن أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ سَأَلْتُهُ عَنِ التَّقْصِيرِ قَالَ: «إِذَا كُنْتَ فِي الْمَوْضِعِ الَّذِي لَا تَسْمَعُ فِيهِ الْأَذَانَ فَقَصِّرْ.»»